

До 90-річчя Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України

БОТАНІКА В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Геній людства Т.Г. Шевченко зазначав: «Ботаніці не обхідне захоплення, а захоплення це здобувається тільки завдяки глибокому розумінню краси, нескінченності, симетрії і гармонії у природі».

За майже 2500 років учені-ботаніки зробили величезний внесок у комплекс наук про рослини. Наприкінці двадцятого століття в усіх країнах світу звернули увагу на інтенсивне і прискорене знищення дедалі більшої кількості видів рослин. Природне біорізноманіття почало стрімко скорочуватись. Ботаніки усвідомлюють свою місію щодо раціонального природокористування, збереження й відновлення різноманітності флори. Вивчення і збереження природного фіторізноманіття є довічним завданням ботаніків. Але не менше уваги вони мають приділяти фітоценозам, створеним розумом і руками людей.

Сьогодні зростають темпи зникнення видів рослин, тому екосистеми, які підтримують життя і добробут на Землі, перебувають на межі деградації. У доповіді ООН акцентується на основних чинниках скорочення біологічної різноманітності: надмірна експлуатація ресурсів, розширення середовища проживання людей, забруднення довкілля, зміна клімату та інвазійні чужинні види. Щоправда, останні часто приносили людству й велику користь. Приміром, такі прибульці, як картопля, помідори, кукурудза, поповнили й значно урізноманітнили наш раціон. Ми не можемо також уявити південного степу без пахучих квітучих акацій, цінуємо акацієвий мед. Завоювавши степові простори, вона стала на захист ґрунту. Іншим корисним деревом степових насаджень є гледичія. А ялівець віргінський, її природний напарник, під «протекторатом» гледичії сам захищає ґрунт від пекучого сонця. Отже, краще й корисне з-поміж інвазійних видів має приживатись і розвиватись. Були часи бездумного захоплення чужоземним за принципом: хай гірше, аби інше. Тоді

Примітка. Стаття друкується в авторській редакції.

лісівники нерідко вводили в лісові культури екзоти без оцінки їхньої якості, не передбачаючи можливих негативних наслідків. Засилля чужаків відчутно позначилося на видовому складі лісів та озелененні, потіснивши наші аборигенні види. Комусь спало на думку замінити дуб звичайний на дуб червоний. А його деревина крихка і низької якості, швидко загниває, непридатна для будівництва. Дерево недовговічне, рано починає дуплявіти. Однак цю породу ще й сьогодні втискають у наші ліси (щоправда, це дерево прекрасне в багрянотом осінньому вбранні, додає барвистості пейзажним садам). Невиправдала себе і тополя канадська, яка потіснила нашу вербу та алергізує доквілля, даючи деревину, що й на дрова не годиться. Не відповідають високим вимогам озеленення сосна Банка, клен сріблястий, горіх сірий, ялина канадська. Захопившись екзотичними чагарниками, ми відсунули на другий план давній супутник українських осель — «на росах і дощах настояний бузок». Мода на сою негативно, як твердять знавці, позначається на здоров'ї, особливо літніх людей і дітей. У тваринництві соя видалила неперевершену конюшину, яка, крім високих кормових якостей, ще й збагачує ґрунт азотом та поліпшує його структурність. Наша земля страждає від засилля адвентивних рослин, які заповнили села, міста й ліси. А тим часом наші дерева краще від будь-яких екзотів забезпечують нас деревиною, тож повинні бути в лісах завтрашнього дня.

Наплив «іноземщини» змінив національні традиції в естетизації доквілля. Різні там пагоди, колони, альпійські гірки, фонтани, скульптури не приносять того задоволення, яке отримуємо від шуму діброви, мелодій пташиного хору чи багатобарвної палітри осіннього лісу.

Невідповідність факторів впливу на інтродуковані рослини призводить до їх поганого росту й розвитку, або вони втискаються в екологічну нішу і тоді виявляють агресивність у поширенні, стають бур'янами, як трапилось із кленом американським, амброзією полинолістою чи тополею канадською, що витіснила славний осокір чорний.

Дослідники дійшли висновку, що чим розвиненіша країна, тим інтенсивніше вона нищить природні ресурси. Людське бажання легко надбати і швидко збагатитись завжди призводить до дисбалансу, недоречності. Погляньте на наші села. Вони майже повсюдно заросли американським кленом, який свого часу пропагували як швидкорослу породу, придатну для озеленення та зміцнення ярів. Тепер це неоковирне дерево забур'янює сади й городи і вже зажило слави як показник занепаду села.

У невеликому місті Санта-Барбарі, що на узбережжі Тихого океану (штат Каліфорнія), створено незвичайний ботанічний сад, де зібрані тільки місцеві рослини. Завезені сюди види так «пригнітили» аборигенну флору, що для її збереження необхідно було закласти спеціальний ботанічний сад, де місцеві види оберігають, розмножують і повертають у дику природу. Без допомоги людини вони вже не можуть боротися із поширенням прибульців. Хоча в Україні ще рано говорити про реакліматизацію рослин, але засилля інтродукованої флори вже висуває низку нагальних проблем.

Людство завжди прагнуло до вдосконалення, облагородження свого оточення, тому майже три чверті людської діяльності зосереджено на творенні краси й гармонії, естетизації довкілля. Важливу роль тут відіграють насадження у вигляді лісів, захисних смуг, садів та парків. У гонитві за багатством суспільство порушило усталений зв'язок між людиною і природою. Насадження стали хаотичними, неохайними, змінився їхній видовий склад.

У повоєнні роки в Україні спостерігалось велике захоплення дендрологією. Створювалися колекції дерев і чагарників у лісництвах, вищих навчальних закладах, у науково-дослідних установах, окремими ентузіастами-аматорами. Навіть при Краснокутській машинно-тракторній станції на Харківщині був посаджений дендропарк за ініціативою її керівника В. Баранова. Тоді ж створені Хоростківський та Гермаківський дендропарки на Тернопільщині. Було закладено кілька ботанічних садів, у тому числі єдиний у державі Запорізький дитячий ботанічний сад.

Останнім часом входить у моду створення пейзажних садів на дачах та формування приватних заповідників. Оригінальний дендросад заклав кобзар-лірник Василь Нечепя в Носівці на Чернігівщині. Веде підготовку до закладки стогектарного пейзажного саду у Вереміївці на Черкащині директор приватного історико-етнографічного музею «Козацькі землі України» Володимир Недяк. Мальовниче довкілля наповнює людину життєздатною енергією, що відновлює сили, поживляє думку, облагороджує емоції, а створене таким довкіллям біополіє найкращим лікарем.

Збереження й використання генетичного фонду рослин сьогодні є нагальним завданням суспільства. Активно займається цією проблемою Інститут рослинництва імені В.Я. Юр'єва, який у 1992 р. створив Національний центр генетичних ресурсів рослин. Адже Європа за 75 років втратила 65 % старовинних сортів. Це — генетична ерозія. Не обминуло це лихо й Україну. Наприклад, у 1930-х роках Уманський сільськогосподарський інститут заклав помологічний сад, де було зібрано 250 сортів яблунь і груш народної селекції. Але Інституту сад став тягарем і його викорчували. Зберегли карбованці — втратили мільйони.

Останніми роками ліси нищатья особливо безжално і дико, ми почали жити за принципом: після нас — хоч потоп. І от наслідки його реалізації — страшні поєвни в Карпатах. Відбувається огульний наступ на зелені насадження міст і сіл. У сучасних глитаїв стало «модним» привласнювати землі, прилеглі до заповідників та історичних територій. За радянських часів практикували поселяти різні установи та зводити спортивні споруди на колишніх панських садибах. Наприклад, Четверте управління ЦК КПУ відхопило великий шмат Нікітського ботанічного саду і побудувало елітний санаторій «Чорноморський». Зазіхання на цей сад не припинилось і досі. Особливо активно почали «дерібанити» ботанічні та заповідні об'єкти в незалежній Україні. Прихоплена захланними руками велика площа Донецького ботанічного саду. Релігійні організації, не боячись Бога, заявляють претензії до Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України. На сором українцям, до приватних рук потрапила національна святиня — «Межи-

гір'я». Тут був знаменитий козацький монастир, збережений у малюнках Т. Шевченка, згадуваний у «Чорній раді» П. Куліша, «Тарасі Бульбі» М. Гоголя. У Києві та його околицях тривають велика руйнація і спотворення заповідних об'єктів.

Багатосадиб—пам'ятоксадово-парковогомистецтва—перетвореновсанаторії, будинки відпочинку, дитячі табори, де зведені неоковирні корпуси. Захарашенагосподарськимибудівлямитавражаезанедбаністюсадиба,пов'язана з творчістю Оноре де Бальзака, що в селі Верхівня на Житомирщині. У центрі Скала-ПодільськоїсадибинаТернопільщинітурбаза«Збруч»поставиласпальний корпус. У багатьох заповідних садибах втиснули стадіони, знищивши зелені насадження.

У Тростянці під виглядом надуманої «теорії» ліквідації клена гостролистого руйнуються найкращі масиви, практикується суцільна вирубка вікових кленів та дерев інших порід — живих і здорових,— що спотворює гармонію пейзажів і загальну архітектоніку садових насаджень. Дивно, але навченій раді винесено вирок нашому рідному клену гостролистому, побратиму того, який є символом Канади. Одну з найцінніших наших порід спритні ділки віднесли до бур'янів і тепер донищують.

У білоцерківській «Олександрії», наслідуючи згубний приклад Тростянця, кілька років тому відбулася вирубка насаджень, друга після німецької окупації, де застосована технологія завчасного підпилювання стовбура; звісно, дерево всихало. Але не всюди люди терплять таку наругу над довкіллям. Так, вселяє надію небайдужість мешканців Білої Церкви. Громадяни тут не позбавлені відповідальності й екологічної культури, вміють цінувати красу. Всім містом вони виступили на захист дендропарку, тому вдалося припинити руйнацію насаджень, відбитися від чергового діснейлєнду та бази мисливців у славнозвісній «Олександрії».

І все це — відгомін нашої сьогоденної культури, де втрачені поезія садів і гармонія природного оточення, що спричинює занепад духовності, сіє зло і нетерпимість. Відомо, що мальовничий ландшафт, природний чи рукотворний, гармонізує людську психіку, формує, особливо у молоді, естетичні почуття. Як при цьому не згадати слова педагога К.Д. Ушинського: «Прекрасний ландшафт має такий великий вплив на розвиток молоді душі, з яким важко суперничати впливу педагогіки».

Якщо першого зустрічного запитати про ботаніку, то він наспіх згадає щось про «маточки й тичинки», бо це запам'ятовується з дитинства. На превеликий жаль, знання, одержані в школі, певною мірою і визначили ставлення суспільства до ботаніки як до чогось утилітарного, в межах саду—городу, квашеної капусти, варення з вишень тощо. Інформаційний вибух останніх десятиліть посилив цей полегшений підхід до прадавньої, красивої і вкрай необхідної науки — ботаніки. Телевізійна ерудиція, що формує зарозуміле, нічим не підкріплене почуття всезнайства, дала змогу багатьом нашим сучасникам нахапати поверхових відомостей, сприймаючи їх за істинне знання. А істина зовсім в іншому! Ботаніка, як наука, вчить поваги, господарського ставлення до всього суцього зеленого світу, закликає берегти, примножувати його в ім'я прийдешніх поколінь. Ботаніки, оз-

раючись у минуле, за гряди мільйонів років, не лише об'ємно відтворюють розкішну первозданну природу, а й з усією очевидністю показують втрати в процесі розвитку цивілізації, застерігають від хижацької психології: «Після мене хоч трава не рости».

Ботаніка переконливо розкриває необмежені можливості людини і суспільства у справі збереження довкілля. Але це за умови, коли кожен із нас усвідомить свою відповідальність перед майбутнім, зрозуміє ту непорушну істину, що *Homo sapiens* — не тільки вінець природи, а й частка в космічному коловороті, що людина також підвладна вселенським законам, порушення яких суворо карається Природою.

У Донбасі чи на Криворіжжі, в інших індустріальних регіонах України поряд із териконами, потемнілими трубами заводів, сучасними хмарочосами та іншими атрибутами «цивілізації» ростуть парки, ботанічні сади, буяють лісонасадження. І все це зробили ботаніки. Наполегливо і самовіддано, день за днем, рік за роком добирали вони дерева, кущі, трави, квіти, що мають здатність не тільки щедро прикрашати дім, тішити око, а й співіснувати одне з одним (відомо, що в наших зелених братів також є свій характер, комплекс сумісності та несумісності). Адже перед тим, як знайти оптимально гармонійний варіант озеленення, прикладна ботаніка протягом століття перепробувала сотні й тисячі «невдалих ходів», зазнала десятки невдач і поразок. За кожним її поступальним кроком — гострі сутички ідей, характерів особистостей учених світового рівня, між іншим, дуже не схожих на класичний образ безсмертних у знаменитих шапочках і мантіях. Нинішні ботаніки швидше нагадують трудівників-садоводів у невибагливих ватянках і брезентових плащах, бо лабораторія і кабінет ботаніки — поле, ліс, ботанічний сад, точніше — вся наша матінка-Земля. На перший поклик будь-хто з них залишав затишну міську квартиру і мчав на Камчатку, в Гімалаї, в Австралію, аби побачити, описати і ввести до системи вперше виявлені рослини.

У літературному братстві знали, любили і шанували прекрасного поета і сподвижника класиків Павла Тичини, Максима Рильського і Володимира Сосюри — Михайла Доленга, який належав до когорти інтелектуалів. Вірші його позначені високою культурою, рельєфністю образів і вишуканістю стилю. За його літературним псевдонімом стоїть всесвітньо відомий ботанік-флорист, професор, лауреат Державної премії СРСР, який описав близько шестисот нових для науки видів рослин. Він відкрив деревій голий — у заповіднику «Кам'яні Могили», єдиному на земній кулі, де ця золотава квітка росте. «Це один з найпереконливіших прикладів спорідненості ботаніки і поезії, яскравий зв'язок творчого зиску, коли поетичне натхнення допомагає науковому осяянню», — писав у 2004 році про Михайла Васильовича Клокова великий поет України академік Борис Олійник. Ботаніка й ботаніки, безперечно, заслуговують на велику шану та увагу. Держава і Президія НАН України мають постійно забезпечувати матеріальну і моральну допомогу та підтримку розвитку цієї прадавньої і вічно юної науки.

К.М. СИТНИК, М.Г. КУРДЮК